

waardestellend cultuurhistorisch gebiedsonderzoek

BINNENSTAD EN UITVALSWEGEN | SITTARD

BURO4 MONUMENT EN RUIMTE

projectgegevens

Code

HB039-9100

Onderzoek

Waardenstellend gebiedsonderzoek

Onderwerp

Cultuurhistorisch onderzoek
binnenstad en uitvalswegen Sittard

Status gebied

Deels beschermd stadsgezicht ingevol-
ge artikel 35 van de Monumentenwet

Opdrachtgever

Gemeente Sittard-Geleen
Hub Dassenplein 3
6131 LB Sittard

Uitgave

2013

Buro4 | Monument en Ruimte
Postbus 229
6040 AE Roermond

T +31 (0)475 786289

E info@buro4.nl

I www.buro4.nl

Tekst en samenstelling

(2006)

Met dank aan

Euregionaal Historisch Centrum
Sittard-Geleen; Geo-informatie ge-
meente Sittard-Geleen, [redacted]

Status Versie

Definitieve versie
1.9

inhoudsopgave

Inleiding	7
 Historisch-ruimtelijke ontwikkeling	
Ontstaan	9
Versterkte stad in de middeleeuwen	11
Sittard en het oud Italiaanse verdedigingssysteem	13
Verdere uitbouw in de 17 ^e eeuw tot het einde van de vestiging	15
Vestingstad in de zestiende en zeventiende eeuw	11
Het post-militaire Sittard in de achttiende eeuw	11
Nieuwe functies in en om de stad in de negentiende eeuw	17
Ruimtelijke verdichting in de twintigste eeuw	19
 Huidig ruimtelijk karakter	
Binnenstad	23
Schootsvelden	27
De uitvalswegen	33
Overige elementen in het gebied	37
 Cultuurhistorische waarden	
Algemeen	39
Zichtlijnen	39
Straten, Markt en voormalige verdedigingswerken	39
Perceel indeling en open ruimten	41
Stedenbouwkundige structuur en korrel	41
Monumenten en cultuurhistorisch beeldbepalende gebouwen.	41
Middeleeuwse bebouwing en bouwhistorische waarden	43
Historische rooilijnen en gevelwanden	43
Historische afscheidingen	45
Monumentaal groen en bomen	45
 Bronnen	51
 Bijlagen	
A: Cultuurhistorische waardenkaarten	
B: Lijst met rijks monumenten	
C: Lijst met gemeentelijke monumenten	
D: Lijst met beeldbepalende panden	
E: Redengevende beschrijvingen beeldbepalende panden (klapper)	

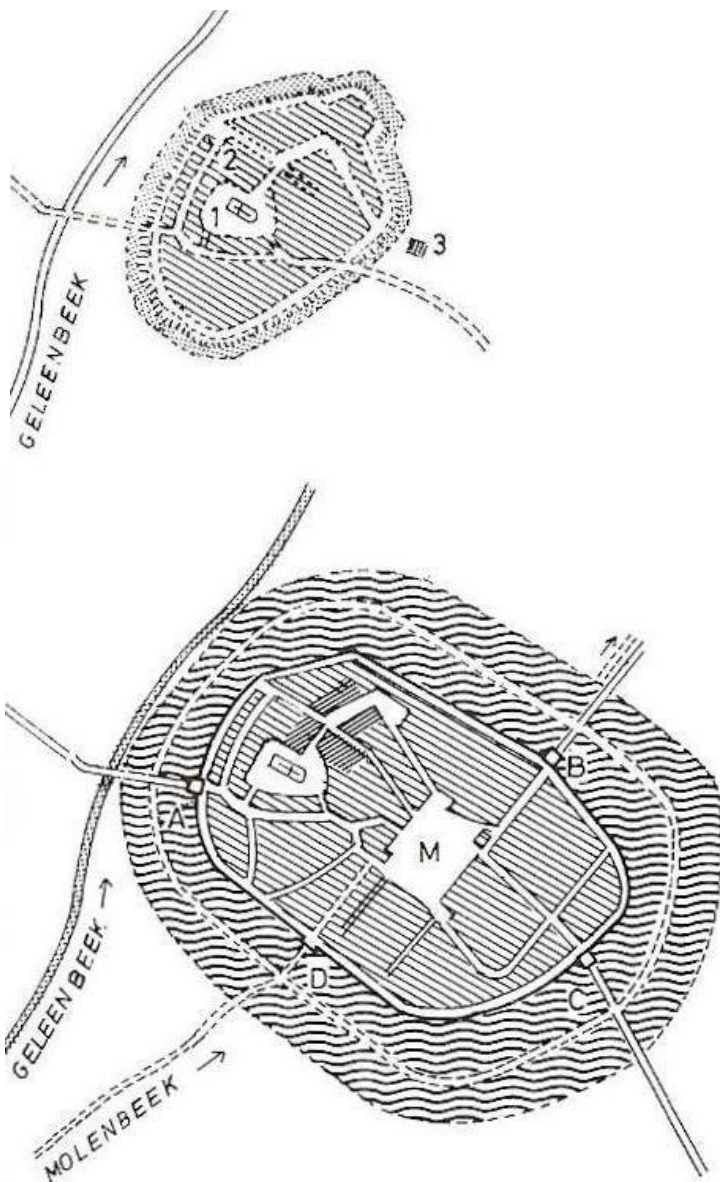
inleiding

Aanleiding

In opdracht van gemeente Sittard-Geleen heeft Buro4 Monument en Ruimte een waardenstellend gebiedsonderzoek uitgevoerd van de historische binnenstad, de stadsrand rondom de historische binnenstad van Sittard, de zogenoemde ‘schootsvelden’ en de historische uitvalswegen van de stad. Het onderzoek is uitgevoerd in het kader van de herziening van het bestemmingsplan voor de binnenstad en stationsgebied van Sittard.

Vanaf 1 januari 2012 moet bij het maken van een bestemmingsplan rekening worden gehouden met cultuurhistorie. Deze inventarisatie met waardenstelling vormt de onderlegger voor het bestemmingsplan. De cultuurhistorisch waardevolle elementen worden in het bestemmingsplan beschermd.

Deze cultuurhistorische verkenning bestaat allereerst uit een analyse van de historische ruimtelijke ontwikkeling van het gebied. Hierna is de huidige ruimtelijke structuur beschreven. Tot slot zijn de cultuurhistorische waarden van verschillende onderdelen aangeduid en op een waardenkaart aangegeven.

Ontwikkeling van Sittard tussen de dertiende en de vijftiende eeuw. Boven circa 1250 met omgrachting rondom kerk en kasteel, beneden circa 1350 na de planmatige stadsuitleg. Vorm en de omvang van de dubbele omgrachting is een aanname. Herkomst: Wieland [1989], 88.

historisch-ruimtelijke ontwikkeling¹

Ontstaan

Sittard is als nederzetting ontstaan bij een doorwaadbare plaats in de Geleenbeek, aan de belangrijke handelsroute tussen Keulen en Vlaanderen. De eerste vermelding dateert uit 1157. Er is dan sprake van *Siter*, wat in de literatuur wordt aangeduid als 'terrein tegen de helling'.² Deze helling is de Kollenberg, de meest noordelijke uitloper van het Zuid-Limburgse heuvelland, aan de oostzijde van de stad. De oudste kern van Sittard lag tussen de Geleenbeek en de Molenbeek. Deze laatste waterloop was een zijtak van de Geleenbeek en liep grotendeels door een kunstmatig gegraven stroombed. Uit gevonden pré-romaanse funderingen onder de St. Petruskerk zou men kunnen afleiden dat Sittard omstreeks 1000 reeds van betekenis was.

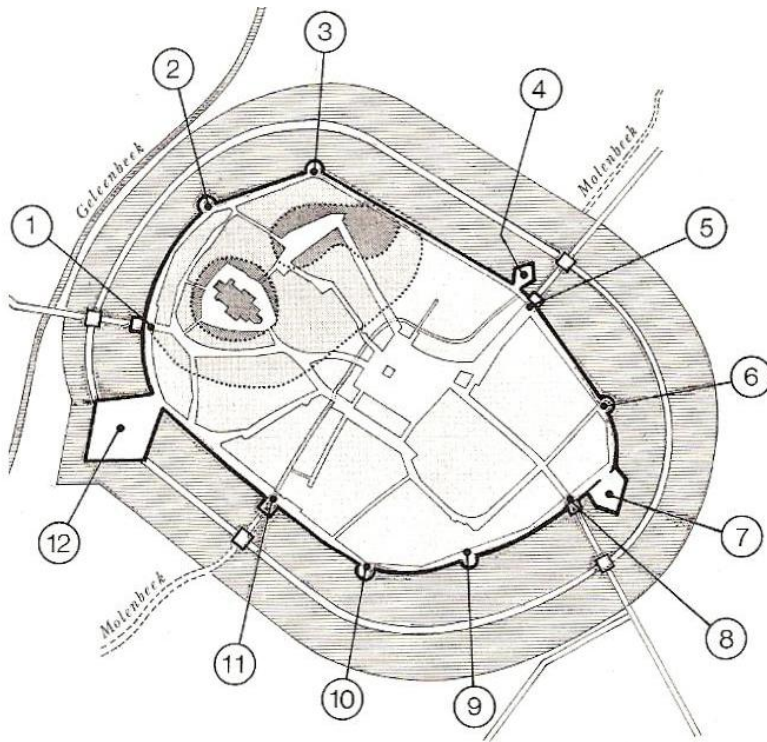
De middeleeuwse ontwikkeling van Sittard verliep gefaseerd. Het brandpunt van de nederzetting lag bij het mottekasteel met voorburch van de plaatselijke heer, het latere 'huis op de berg', en de kerk. Waarschijnlijk heeft het mottekasteel bestaan uit een houten woontoren op een motte, omringd door een gracht. Ten zuiden daarvan lag een voorburch, eveneens een gracht, voor schuren en stallen. Motte en voorburch zijn waarschijnlijk beschermd geweest door een houten palissade op een aarden wal. In de twaalfde eeuw werden kerk en kasteel samengevat binnen één gracht en groeide de nederzetting verder uit. De ovale vorm van deze nederzetting is nog herkenbaar in het huidige stratenpatroon.

Sittard kreeg in 1243 stadsrechten van de hertogen van Limburg. Toen Walram van Monschau in 1243 stadsrecht verleende, was er reeds een omwalling met grachten aanwezig, terwijl er eveneens sprake was van wegen en steenwegen in en buiten de stad die onderhouden moesten worden. Ook wordt in het handvest gesproken van een markt waar op kosten van de landsheer een hal met winkels gebouwd zou kunnen worden. Enkele decennia later werd de stad Valkenburgs bezit. Omstreeks 1300 volgde een planmatige uitleg in oostelijke richting, waardoor de Molenbeek niet langer om de stad heen stroomde, maar Sittard ging doorkruisen. In het hart van de nieuwe ovale stad werd omstreeks 1353 een nieuw marktplein aangelegd. De hoofdas van de stad, de oost-west verbinding liep nu via de bochtige Limbrichterstraat naar de markt en werd van daar af voortgezet via de rechte Putstraat. Haaks daarop kwamen enkele zijstraten uit. Een daarvan, de Paardestraat, kreeg een verbinding met buiten: de Broekpoort. Daarmee kreeg de binnenstad zijn thans nog bestaande, typische vorm. In 1400 werd de stad samen met Born en Susteren verkocht aan de hertogen van Gulik. Gulik of Jülich ontleend zijn naam aan de gelijknamige hoofdstad van het hertogdom, veertig kilometer ten oosten van Sittard, tegenwoordig in Duitsland. Tot aan de Franse Tijd (1794-1814) was Sittard onderdeel van dit hertogdom.³

¹ In eerder verschenen rapporten is de stadsontwikkeling van Sittard uitvoerig beschreven. Hier is een resumé weergegeven van bestaande literatuur en bronnen.

² Keysers & Jonkergouw [1998], 101.

³ Keysers & Jonkergouw [1998], 103.

Vermoedelijke toestand van de versterkingen rondom Sittard in de tweede helft van de zestiende eeuw. Niet zeker is of alle afgebeelde forten daadwerkelijk hebben bestaan. Herkomst Keysers & Jonkergouw [1998], 103.

1. Limbrichterpoort
2. Fort Montjoie
3. Fort Lalanca
4. Fort Picard
5. Broekpoort
6. Fort Louis
7. Fort Sanderbout
8. Putpoort
9. Fort La Catz
10. Fort Collenberg
11. Steenen Muurke
12. 'citadel' Ehrenbreitstein

Versterkte stad in de Middeleeuwen

Sittard was in de Middeleeuwen omgeven door een dubbele gracht en een aarden wal, aanvankelijk voorzien van een houten palissade die echter al snel werd vervangen door een stenen muur. Er waren drie versterkte entrees: de Limbrichterpoort (1348) in het westen, de Broekpoort (1333) in het noordoosten en de Putpoort (1408) in het zuid oosten. In de dertiende eeuw werd de Molenbeek dwars door de stad gekanaliseerd. Deze beek diende onder andere om de stadsgrachten te vullen. De Molenbeek kwam in het zuiden Sittard binnen langs een zogenaamde waterpoort met houten bolwerk: het *Steinen Muyrken*. De bebouwing binnen de middeleeuwse stadsomwalling concentreerde zich in hoofdzaak als lintbebouwing langs de straten, waardoor voldoende ruimte voor grasland en boomgaarden overbleef. Het veld met natte beemden buiten de omwalling was in vreedstijd eveneens door de stadsbewoners in gebruik genomen. In perioden van onrust en oorlog moest letterlijk 'het veld worden geruimd'. Verder van de stad verwijderd lag akkerland, met name langs de oevers van de Molenbeek en de Geleenbeek. Het overige buitengebied bestond in hoofdzaak uit woeste grond.⁴

Vestingstad in de zestiende en zeventiende eeuw

Uit zestiende en zeventiende-eeuwse bronnen is bekend dat Sittard in meerdere of mindere mate een rol heeft gespeeld in een aantal internationale oorlogen. In dit verband kunnen vooral de Gelderse Successieoorlog (1538-1543) en de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) worden genoemd. Tijdens de Gelderse Successieoorlog, werd de stad op last van de hertog van Gulik versterkt.

Sittard omstreeks 1538.. Herkomst: Hauptstaatsarchiv Düsseldorf

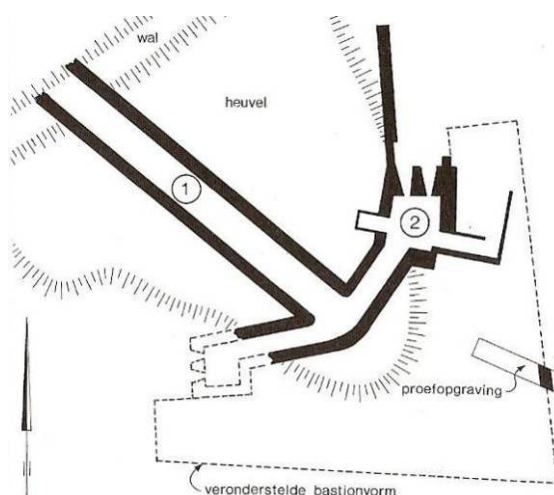
⁴ RAAP 976 [2004], 22-23, gebaseerd op Van Luyn [1993].

Uit deze periode stamt de oudst bekende afbeelding van Sittard als versterkte stad zoals deze op de vorige pagina is aangegeven. Hoewel in de literatuur wordt verondersteld dat deze tekening niet geheel overeenkomt met de toenmalige werkelijkheid, geeft de prent toch een idee van de omvang van de Sittardse verdedigingswerken. Zo zijn de drie entrees tot de stad duidelijk weergegeven, evenals de dubbele gracht, enkele muurtorens en een drietal rondelen. De ingetekende ‘citadel’ aan de zuidwestzijde betreft vermoedelijk een op dat moment nog onuitgevoerd plan. Archeologisch onderzoek heeft in 1989 uitgewezen dat dit verdedigingswerk, in de zeventiende eeuw fort Ehrenbreitstein genoemd, waarschijnlijk nooit in deze vorm werd gerealiseerd. Negentiende-eeuwse topografische en kadastrale kaarten laten echter wel de vorm van een bastion op deze plek zien.⁵

Omstreeks 1500 kwam de Duitse kunstenaar en wetenschapper Albrecht Dürer (1471-1528) met ideeën voor de afweer van toentertijd modern vuurgeschut. Dürer introduceerde nieuwe verdedigingsmethodiek met halfronde gemetselde muurtorens in de vestingmuur, *basteien* genaamd, die ter verzwaring voor een deel met grond werden opgevuld. Zowel op als in de torens werd geschut opgesteld om de vijand onder vuur te kunnen nemen. Dürer stelde tevens voor om aan de buitenzijde van het grachtenstelsel stenen muren op te metselen, waardoor het moeilijk zou worden om in de gracht te komen.

Dit werd vanwege de kostbaarheid slechts op beperkte schaal toegepast. De opbouw van de stadsmuur en de kanonnenkelder bij fort Sanderbout wijzen erop dat Dürers ideeën waarschijnlijk in Sittard zijn uitgevoerd. Dürer bezocht de stad in 1520

Reconstructie van Sanderbout, volgens tekening van Frank Keijsers. 1. Bomvrije gang, 2. kazemat. Herkomst Keijsers & Jonkergouw [1998], 104.

⁵ Keijsers & Jonkergouw [1998], 104.

Sittard en het Oud-Italiaanse verdedigingssysteem

Aan het einde van de Gelderse Successieoorlog leed de vesting Sittard grote schade. In 1543-1544 werden de verdedigingswerken grotendeels verwoest. Wederopbouw volgde in de daarop volgende decennia. Inmiddels was in 1549 door de Hertog van Gulik de uit Bologna afkomstige bouwmeester Alessandro Pasqualini (1493-1559) aangetrokken, die het toentertijd moderne vestingbouwsysteem uit Italië in het Land van Gulik introduceerde. Samen met zijn zoon Massimiliano Pasqualini (1534-1572) werd een modernisering van de Gulikse vestingen ter hand genomen. De verbouw en uitbreiding van de vesting Jülich vond plaats vanaf 1549. Kort daarop werden plannen gemaakt voor de verdedigingsgordel rondom Düsseldorf.⁶

Vermoedelijk was Sittard omstreeks 1565 aan de beurt. Het is niet geheel duidelijk welke specifieke aanpassingen aan de vesting door de Pasqualini's moesten worden doorgevoerd. In elk geval zijn er aanwijzingen dat vanaf de jaren zestig van de zestiende eeuw verschillende stedelijke bouwopgaven plaatsvonden waarbij de bouwmeesterfamilie min of meer was betrokken. Zo kwam Massimiliano Pasqualini in 1561 naar Sittard om zijn ontwerp voor het nieuwe stadhuis op de Markt te bespreken.⁷

Uit onderzoek is vast komen te staan dat het fort Sanderbout, aanvankelijk nog uitgevoerd als rondeel, omstreeks 1565 werd omgevormd tot bastion volgens het Oud-Italiaanse systeem. De betrokkenheid van de familie Pasqualini is zeer aannemelijk. Sanderbout, gelegen aan de noordkant van de Putpoort ter hoogte van de huidige Putstraat, kreeg een veertig meter diep driehoekig aarden lichaam aan de buitenzijde van de stadswal. In de flanken van het verdedigingswerk werden kazematten gebouwd, die vanuit de stad bereikbaar waren vanuit een ondergrondse bomvrije gang. Tegelijkertijd met Sanderbout is zeer waarschijnlijk ook het verdedigingswerk aan de Broekpoort, het fort 'Picard', tot bastion omgebouwd. Dit werk werd in het begin van de twintigste eeuw geruimd ten behoeve van het thans nog bestaande 'Huis op 't Fort' aan de Paardestraat.⁸

In navolging van de vestingen Jülich en Düsseldorf zal de Gulikse hertog de bedoeling hebben gehad om ook Sittard volledig up-to-date te maken. Uitgezonderd Sanderbout en het fort bij de Broekpoort is het niet geheel duidelijk waaruit die modernisering moest bestaan en wat daadwerkelijk is uitgevoerd. Voor een volledig beeld van de Sittardse verdedigingsgordel in de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw tasten we vooralsnog in het duister.⁹

⁶ Van Luyn [1993], 77-82. Verder Keyzers & Jonkergouw [1998], 104-105. Zie ook: Bers & Doose [1999], 211.

⁷ Zie hiervoor onder andere: Bers & Doose [1999], 542-543.

⁸ Keyzers & Jonkergouw [1998], 104-105. Zie ook: RAAP 976 [2004].

⁹ Zie hiervoor Van Luyn [1993], 78-79, en: Keyzers & Jonkergouw [1998], 104-105.

Sittard omstreeks 1810, naar een tekening van Tranchot en Von Müffling, 1803-1820. Aan de zuidoostzijde van de stad zijn de restanten van de gracht grotendeels gedempt voor de aanleg van nieuwe bleekvelden. In het gebied tussen de Putstraat, de Paardestraat zijn nieuwe tuinen en weiden aangelegd. Het terrein aan de zuidwestzijde van de stad, voorheen deels uitmakend deel van het inundatiegebied, was te drassig voor doelmatig gebruik.

Verdere uitbouw in de zeventiende eeuw tot het einde van de vesting

In de eerste helft van de zeventiende eeuw vonden omvangrijke herstelwerkzaamheden plaats aan de verdedigingswerken van Sittard. Op historische kaarten uit het begin van de negentiende eeuw is een inundatiesysteem zichtbaar dat waarschijnlijk tussen 1609 en 1629 tussen de Geleenbeek en de Molenbeek aan de zuidkant van de stad werd aangelegd. Het terrein kon door middel van kanalen en sluizen onder water worden gezet en zorgde samen met enkele grote waterpartijen en een buitenwal ter hoogte van de *Wieër* en de *Sjiefbaan* voor de verdediging van het zuidelijke en westelijke deel van de stadswal.¹⁰

Bevonden de belangrijkste gebouwen der middeleeuwse stad (Kapittelkerk, Begijnhof, Kanunnikenhuizen, Hof van de landsheer) zich in het oudere westelijke gebied (het voormalige Gasthuis viel hier misschien net buiten), zo vond men in het gedeelte ten oosten van de Molenbeek en wel aan de Plakstraat de Voogdij en het adellijke huis Dobbelstein, waarvan de omgrachting door de Molenbeek werd gevoed. In de 17de eeuw moedigden de heren van Gulik de vestiging van kloosterorden aan en zo verrees in 1653 en volgende op de plaats van het Gasthuis het klooster der Dominicanen met de Sint-Michaelskerk en aan de Plakstraat bouwden de Dominicanessen ter plaatse van de Voogdij en het huis Dobbelstein in 1662 en volgende hun klooster Sint-Agnetenberg. De politieke wisselvalligheden hadden hun weerspiegeling gevonden in de vestiging in 1636 van een missiestatie der Jezuïeten. In een toen zestien jaar oud huis aan de Plakstraat - dat tegenwoordig bekend staat onder de naam Kritzraedthuis - en in de bouw, zogenaamd als brouwerij, van de protestantse kerk aan de Molenbeek achter de Gruizenstraat in 1637. Aan het zuidelijke uiteinde van de Gruizenstraat verrees in 1652 De Tempel, de enige stadsboerderij waarop Sittard zich nog kan beroemen. De Plakstraat en de Helstraat waren uitgesproken woonstraten voor de gegoede burgerij en in de 17e eeuw werd hier een aantal aanzienlijke huizen gebouwd. Aan de Helstraat verrees vlak bij de hertogelijke banmolen tevens een nieuwe voogdij (1649).

Tijdens de oorlog met Frankrijk van 1672-1678 kreeg Sittard het zwaar te verduren. De Franse troepen uit Maastricht maakten in 1676 enkele grote bressen in de wallen en dempten een deel van de stadsgrachten. Als gevolg hiervan konden in 1677, na een plotselinge dooi, grote watermassa's van de Kollenberg en uit de Geleenbeek de stad instromen. De gevolgen waren desastreus, de bevolking kreeg te maken met hongersnood, brandstichting en plundering. Nog in hetzelfde jaar werd in opdracht van de hertog van Gulik begonnen met de provisorische wederopbouw van de verdedigingswerken. In 1678 werden ze echter weer met de grond gelijk gemaakt. De fortificaties werden vervolgens niet meer hersteld. Al snel waren de gevolgen in het landschap zichtbaar. De grachten slibden gedeeltelijk dicht en de wal verloor zijn militaire karakter.¹¹ Na verwoestingen door de Fransen in 1677 was er nog enige bouwactiviteit in de 18de eeuw: o.a. de herbouw van de hertogelijke banmolen in 1738 en de bouw van het Wijnhuis aan de Helstraat in 1790. Het stadhuis, zwaar beschadigd in 1677 moest echter in 1775 verder worden afgebroken.

¹⁰ Overgenomen uit: RAAP 976 [2004], 25-26, gebaseerd op Keyzers & Jonkergouw [1998], 102-103.

¹¹ Ibidem.

*Sittard rond 1840. De stad is zijn middeleeuwse omvang nog niet ontgroeid.
Herkomst: Grote Historische Provincieatlas 1:25.000. Limburg 1837-1844, Wolters-Noordhoff 1992.*

Het post-militaire Sittard in de achttiende eeuw

De rol van Sittard als vestingstad was uitgespeeld. De gronden die deel hadden uitgemaakt van de vestingwerken (wallen, grachten en schootsveld) bleven voorts nog eigendom van de hertog van Gulik.¹² Omdat de Sittardse bevolking door alle rampspoed in de zeventiende eeuw sterk was geslonken, bestond er geen noodzaak om de stad in ruimtelijk zin uit te breiden. Zodoende zag de hertog geen nut om de militaire terreinen voor stadsuitbreiding vrij te geven. Het stadsbestuur nam de terreinen gaandeweg in gebruik als hooiland en liet ze deels beplanten met iepen. Toen de Gulikse hertog in 1767 de opbrengsten hiervan claimde, volgde er van Sittardse zijde een hevig protest. Uiteindelijk gaf de landsheer de zogenoemde *Hoge Wal* aan de noordzijde in erfpacht aan het stadsbestuur. De terreinen werden omgevormd tot tuin of als bleekveld in gebruik genomen.¹³

Nieuwe functies in en om de stad in de negentiende eeuw

Tussen het einde van de achttiende eeuw en het einde van de negentiende eeuw werden de stadspoorten afgebroken en de buitenwallen (gedeeltelijk) afgegraven. Een gedeelte van het vestinggebied aan de westzijde van de stad werd in 1839 in gebruik genomen als begraafplaats. Aan het begraven op het oude kerkhof bij de kerk in de binnenstad kwam toen een einde. De begraafplaats was in gebruik tot 1922, toen de huidige gemeentelijke begraafplaats werd aangelegd nabij de Wehrerweg.¹⁴

Halverwege de negentiende eeuw streken diverse nieuwe kloosterorden in Sittard neer. Als eersten kwamen in 1843 de Ursulinen, die hun intrek namen in het 'Huis op de Berg'. De zusters werden in 1851 gevolgd door de Jezuïeten, die het oude dominicanenklooster aan de markt in gebruik namen. Het voormalige Dominicanessenklooster Agnetenberg aan de Plakstraat kwam vanaf 1857 in gebruik bij de Liefdezusters van het Kostbaar Bloed, die zich op de armen- en ziekenzorg storten en 1858 een bewaarschool stichtten. Alle drie de kloosters wisten grote delen van de velden rondom de binnenstad in handen te krijgen als siertuin, nutstuin of als begraafplaats. De Ursulinen en Jezuïeten aan de noordkant van de Dominicanenwal en de zusters van de Agnetenberg aan de zuidzijde van de Agnetenwal.¹⁵

Het open veld buiten de omwalling van de stad, het schootsveld, werd van oudsher doorsneden door drie uitvalswegen. Aan de overzijde van de Geleenbeek, aan de uitvalsweg naar het westen, was tussen de kernen Ophoven en Overhoven het bebouwingscluster 'Voorstad' ontstaan. Stad en Voorstad groeiden pas in de negentiende eeuw naar elkaar toe, zodat een aaneengesloten bebouwingslint ontstond langs de route die nu Brandstraat wordt genoemd. Sittard kwam in een stroomversnelling.¹⁶

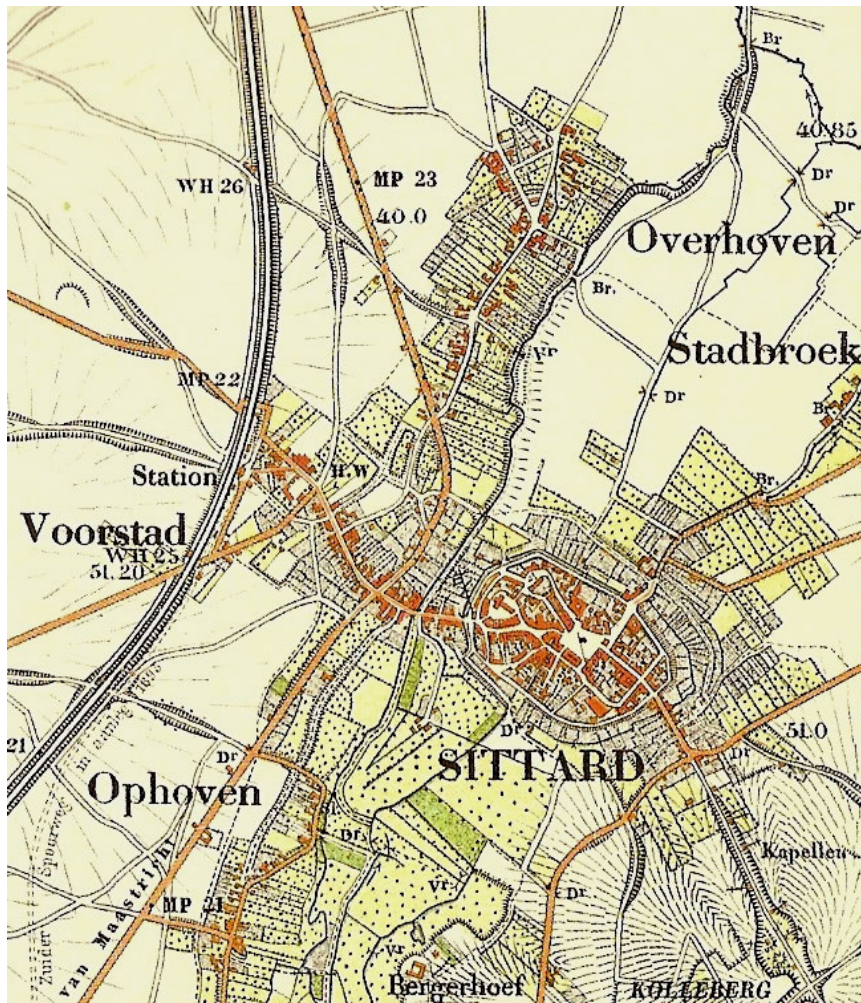
¹² Voor de militaire betekenis van het schootsveld, zie BAAC 04.074 [2004], 10-12.

¹³ Van Luyn [onged], p.m.

¹⁴ De begraafplaats werd in 1963 'geruimd', waarbij de stoffelijke resten werden herbegraven op de huidige begraafplaats. Of alle in de bodem aanwezige stoffelijke resten daarbij zijn overgebracht naar de nieuwe begraafplaats is onbekend.

¹⁵ Van Luyn [onged], p.m.

¹⁶ Van Luyn [onged], RAAP976 [2004], 26-27 en BAAC 04.074 [2004], 8-9.

Sittard in 1891. Alleen rondom de Voorstad en de rijksweg, in het gebied tussen de binnenstad en het spoorwegstation, is enige verdichting ontstaan. Herkomst: Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000 [1890-1924], Uitgave Robas Producties 1989.

Een verrijking van het stadsbeeld betekenden verder de bebouwing in 1875 en volgende jaren van de Basiliek aan de Oude Markt en van de pandhof daar tegenover. Door de aanleg van de nieuwe Rijksweg Maastricht-Nijmegen in 1844 en de bouw van het spoorwegstation langs de lijn Maastricht-Venlo in 1865 kwam de ontwikkeling van dit deel van de stad op gang. Vergelijkbaar, maar minder spectaculair, was de situatie aan de Paardestraat. De aanzet werd gevormd door de huidige 'stadsboerderij Wetzels', die als watermolen aan het begin van de negentiende eeuw aan de rand van de voormalige gracht, enkele tientallen meters buiten de eerste stadswal, was gebouwd. De komst van deze boerderij benadrukt de primaire agrarische functie van de velden buiten de omwalling van de stad nadat het gebied zijn militaire betekenis definitief had verloren. Tussen de boerderij en de oude stadswal werden gaandeweg de negentiende eeuw enkele huizen bijgebouwd. De Putstraat was in het begin van de negentiende eeuw slechts aan de noordkant voor een deel bebouwd. Aan de zuidzijde lag een drietal woningen nabij de samenkomst met de Leyenbroekerweg. In de twintigste eeuw ontstonden de huidige aaneengesloten bebouwingslinten aan weerszijden van de Paardestraat en de Putstraat. De bouw van het zogenoemde 'Huis op 't Fort' (1924) op de Broekpoort werd al genoemd.¹⁷

Ruimtelijke verdichting in de twintigste eeuw

Vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw volgden de ruimtelijke ontwikkelingen zich in hoog tempo op. Dit had te maken met de snel groeiende bevolking van de westelijke mijnstreek in het algemeen en van Sittard in het bijzonder. Tussen 1917 en 1940 werden vooral nieuwe wijken gebouwd ver buiten het stadscentrum, in de nabijheid van de industrie en de belangrijkste infrastructuur (spoorlijn, rijksweg). De zuidrand van de binnenstad, langs de tegenwoordige Engelenkampstraat, kwam daarbij eveneens tot ontwikkeling. In de jaren kort na de Tweede Wereldoorlog werden de open plekken tussen het centrum en de buitenwijken geleidelijk opgevuld. De binnenstad met omliggende wallen en schootvelden bleven vooralsnog voor het overgrote deel nog steeds 'buiten schot'.¹⁸

In het verlengde van de ontwikkelingen rondom de Voorstad, de omgeving van het station en de Rijksweg werden nieuwe voorzieningen in de eerste helft van de twintigste eeuw met name aan de westzijde van de binnenstad geprojecteerd. In 1908 kwam het nieuwe Bisschoppelijke College 'Sint Joseph' gereed aan de Parklaan. Dit was een van de eerste grootschalige bouwwerken die binnen de voormalige vestinggordel werden opgericht. Het college, een gotiserend gebouw van architect N. Ramakers, werd in 1925 door stadsarchitect J. Wielders uitgebreid in verband met de vestiging van de HBS en een internaat. Aan de overzijde, aan de Wilhelminastraat, bouwde Wielders in 1924 de lagere school Sint-Joseph voor jongens.¹⁹

¹⁷ 'Huis op 't Fort van architect Jac. Beurskens (1924), rijksbeschermd monument, ODB-nummer 521636.

¹⁸ Van Luyn [1993]. 196-197.

¹⁹ Monumenten [2003], 334.

Luchtopname van de binnenstad van Sittard, 1956. De blikrichting is van west naar oost. Herkomst: Digitale opname van analoge foto in het stadhuis, Hub. Dassenplein Sittard.

De voormalige vestinggordel bleek in de twintigste eeuw uitermate geschikt voor de positionering van nieuwe schoolgebouwen en onderwijsinstellingen. Aan de Engelenkampstraat, aan de zuidzijde van de Agnetenwal ter hoogte van de oude bleekvelden, werd in 1921 door de zusters van het klooster Agnetenberg de *R.K. lagere- en U.L.O-school* voor meisjes opgericht. In 1949 werd een gymnasium voor meisjes gesticht, dat samen met de MMS het Serviam-lyceum vormde. In 1957 werd het nieuwe schoolgebouw van architect Wielders aan de deken Haenraetsstraat, in het noordelijke deel van het voormalige schootsveld, betrokken. Het schoolgebouw is inmiddels weer gesloopt.²⁰ Behalve nieuwe schoolgebouwen werden aan de zuidzijde van de binnenstad ook andere stedelijke voorzieningen gepositioneerd. Vooral de Engelenkampstraat werd onder leiding van stadsarchitect Wielders verder ontwikkeld, onder andere met de bouw van een nieuw postkantoor (1934-1935, architect J. Crouwel) en bioscoop Forum (1929, architect J. Wielders). In 1925 verrees op de Engelenkampstraat 23 een hotel-restaurant met typische expressionistische stijlinvloeden.²¹

De bouw van het Serviam-lyceum in 1957 aan de noordwestzijde van de binnenstad paste geheel in de naoorlogse visie om dit deel van de stad verder te ontwikkelen. Al in 1941 werd de binnenstad aan de westzijde verder ontsloten door het doortrekken van de Deken Tijssenstraat. Stedenbouwkundige Jos Klijnen ontwierp in 1951 een nieuw tracé met bebouwing tussen de Deken Tijssenstraat en de Brandstraat, inclusief een aansluiting op de Deken Haenraetsstraat. De uitbreidingen tot 1960 waren over het algemeen gebaseerd op stedenbouwkundige uitbreidingsplannen van Jos Klijnen.²²

Nevenstaande luchtopname geeft een bijzonder fraai beeld van de binnenstad van Sittard in 1956. Op de foto is de ovaalvormige middeleeuwse stad te zien, met daaromheen een krans die de contour van het middeleeuwse grachtenstelsel weergeeft. Daarbuiten bevindt zich het feitelijke schootsveld.

Op de voorgrond zijn de flat en het Groene Kruisgebouw aan de Deken Tijssenstraat al gerealiseerd. Links van de flat is de oude begraafplaats met nog hier en daar een gedenkteken duidelijk te herkennen. De locatie van het Serviamcollege is nog leeg. Het gebogen pad, geflankeerd door boomgaarden, volgt de contour van de oude middeleeuwse buitengracht. De achttien woningblokken aan de Oda-singel zijn op dat moment al gereed. Ook de tuinen van het Ursulinenklooster en de Agnetenberg zijn duidelijk te zien. Opvallend zijn de boomgaarden langs de Dominicanenwal en tussen de Paardestraat en de Pustraat. De fruitbomen staan in strakke, rechte rijen. De wal met bomenrij aan de Sjief Baan is nog intact en ook het water is nog niet gedempt. Rechts op de voorgrond de bouwvleugels van het Bisschoppelijk college aan de Parklaan. De foto toont aan dat de restanten van het middeleeuwse verdedigingstelsel pas nadien ernstig zijn verstoord.

²⁰ Monumenten [2003], 334-335, Van Luyn [1993], 244.

²¹ Ib idem.

²² Van Luyn [1993], 202-207., Monumenten [2003], 330, Raap 976 [2004], 27-29.

De jaren na 1960 werden namelijk gekenmerkt door grootschalige sanering in de binnenstad, aanleg van nieuwe infrastructuur in en om de stadskern en cityvorming in het gebied nabij de Engelenkampstraat en Den Tempel. Door de aanleg van de President Kennedysingel aan de oostkant van de binnenstad ontstond een randweg, waarmee tevens het voormalige schootsveldengebied is afgebakend. Het winkelcentrum Den Tempel kwam in 1974 gereed. In 1987 werd tussen de Walstraat en de Engelenkampstraat het zogenoemde ABC-complex met parkeerfaciliteiten gerealiseerd. Al eerder, tijdens de bouw van nieuwe winkels in 1968, werden de laatste resten van de verdedigingsgordel aan deze zijde van de binnenstad verwijderd. De overige, meest opvallende bouwwerken die in de twintigste eeuw in het voormalige schootsveld werden opgetrokken, zijn het flatgebouw aan de Odasingel, de rusthuizen aan de President Kennedysingel, de supermarkt aan de Leyenbroekerweg en het flatgebouw aan de Rosmolenstraat.²³

Luchtopname van de binnenstad van Sittard, 2009. Aan de zuidzijde van de binnenstad is historische kleinschalige structuur van de stad verstoord door de aanleg van winkelcentrum de Tempel (1974) en het ABC complex (1987). Met de bouw van V&D aan de Markt was hier in 1968 reeds de kleinschalige stedelijke structuur verstoord.

²³ Van Luyn [1993], 202-207., Monumenten [2003], 330, Raap 976 [2004], 27-29.

Huidig ruimtelijk karakter

Binnenstad

De binnenstad van Sittard is bij besluit van 17 mei 1972 door de Minister van OCW aangewezen rijksbeschermd stadsgezicht in de zin van de Monumentenwet. De stadskern kenmerkt zich in het westelijk gedeelte door bochtige straten in een onregelmatig, enigszins concentrisch patroon met de St.-Petruskerk als middelpunt. Het stratenplan ten oosten van de overkluisde Molenbeek is van jonger datum en vormt samen met het westelijk deel een ovaalvormige nederzetting, die gekenmerkt wordt door een centraal gelegen plein [de (nieuwe) Markt] en een omwalling. Van de vele malen gewijzigde omwalling bestaat nog een aanzienlijk gedeelte. Alleen aan de zuidkant is de wal verwijderd en vervangen door een straat. Het verloop van de wal is echter nog herkenbaar.

In de westelijke stadshelft is het behoud van de structuur van groot belang, omdat deze niet los gezien kan worden van de wal, die het omsluit en van de Sint Petruskerk, die er het middelpunt van vormt. Hierbij zijn de enkele nog bestaande kanunnikenhuizen en de tiendschuur van het kapittel aan het Kloosterplein van onmiskenbare historische waarde.

Recente luchtopname van de binnenstad van Sittard, met centraal de markt. De historische structuur van de binnenstad en omwalling is nog voor het grootste deel intact (foto Bing-maps)

In het oostelijke deel van de oude stadskern heeft de Markt ondanks recente ingrepen nog veel aaneengesloten oude bebouwing bewaard, met als voornaamste element de Sint-Michaelskerk met haar barokke façade. Zeer karakteristiek is de overgang van de Markt naar Paardestraat en Putstraat. Aan de zuidkant van de Putstraat is nog vrij veel oude bebouwing aanwezig. Bij de Putstraat ligt als onderdeel van de omwalling het fort Sanderbout, waarin resten van een bakstenen verdedigingswerk schuilgaan.

In 1961 werd het stadhuis, dat was gelegen aan de zuid oost zijde van de Markt, samen met enkele belendende woningen afgebroken om plaats te maken voor de nieuwe V&D (1968). Alhoewel de vestiging van dit winkelbedrijf destijds grensverleggend was, doorbrak het gebouw de kleinschalige stedelijke structuur van de karakteristieke Sittardse bebouwing en de verticaal gerichte gevelwand aan de Markt. De hoek van de Plakstraat en de Rosmolenstraat wordt gemarkeerd door het 17de eeuwse Kritzraedthuis en de bocht van de Plakstraat door het klooster Sint-Agnetenberg, schilderachtig gelegen in de onmiddellijke nabijheid van de wal.

Aan de zuid zijde van de stad is het historische stratenpatroon gewijzigd. De historische stad kende aan de zuidzijde geen toegang. De aanwezige straten en stegen eindigden aan de wal. In 1927 werd de binnenstad ook aan de zuidzijde ontsloten door de aanleg van de huidige Rosmolenstraat. De bebouwing aan die straat dateert uit de jaren dertig. Ook het gebied dat is ingeklemd tussen de Molenbeekstraat-Nieuwstraat, de Helstraat, de Rosmolenstraat en de Paradijsstraat-Tempelplein werd in 1974, met de komst van het winkelcentrum de Tempel ingrijpend gewijzigd. Hier is alleen de Gruizenstraat met de Hervormde kerk (1637) en torentje (1684), een vakwerkhuisje en verder naar het zuiden een gedeelte van de 17^e eeuwse stadsboerderij “de Tempel” behouden gebleven. Al eerder, tijdens de bouw van nieuwe winkels in 1968, werden de laatste resten van de verdedigingsgordel aan deze zijde van de binnenstad verwijderd.

Aan de Helstraat zijn nog enkele historische panden bewaard gebleven, waaronder het voormalige woonhuis van de bekende Sittardse schrijver, advocaat en leraar Pieter Ecrevisse.

Het schootsveld aan de noordoostkant van de Sittardse binnenstad. Dit gedeelte is vanaf het einde van de achttiende eeuw ingericht met door hagen afgeschermden tuinen. Foto: Roy Denessen, november 2005.

Schootsvelden

Rondom de ovaalvormige stad zijn de schootsvelden gelegen. Een belangrijk kenmerk van het schootsveld is de openheid, die eigen is aan de functionele militaire betekenis en tot ver in de twintigste eeuw nagenoeg onaangetast bleef. Het gebied is anno 2005 voor een groot deel nog steeds weinig bebouwd. Door de aanwezigheid van veel groen (bomen op de wallen, volkstuinen, kloostertuinen en grasland) heeft het gebied over het algemeen een groen en niet-stedelijk karakter. Het is een fragment van een veel groter onbebouwd gebied dat in het verleden de stad omsloot. De ovaalvormige structuur van de stad weerspiegeld zich in de structuur en opbouw van het omringende schootsveld en is ondanks enkele groot-schalige invullingen aan de randen goed herkenbaar gebleven. Alleen tussen de Brandstraat en het Tempelplein zijn de schootsvelden geheel dichtgeslibd en is het open karakter verdwenen. Hier is de twintigste-eeuwse verstedelijking zichtbaar. De voor een deel nog aanwezige paden en wegen in het gebied hebben een directe relatie met de historische (militaire) infrastructuur. Dit geldt met name voor de paden en groene hagen van de tuinen aan de noordoost- en zuidoostkant van het schootsveld. Deze volgen vrijwel één op één de contouren van het middel-eeuwse wallen- en grachtenstelsel.

De veronderstelling dat schootsvelden in het verleden voortdurend kaal en open waren berust dus op een misverstand.²⁴ Het open veld buiten de stad was behalve van militaire betekenis ook voor de stadseconomie van belang. In vredestijd was het schootsveld bij de Sittardenaren als landbouwgrond in gebruik. Vanaf de achttiende eeuw kreeg de agrarische functie van het schootsveld de overhand. Sittard was immers niet langer een stad van militaire betekenis. Zodoende kon langs de drie uitvalswegen door het schootsveld lintbebouwing ontstaan. In het begin van de negentiende eeuw werd als een van de eerste stenen gebouwen in het gebied de nog bestaande watermolen annex stadsboerderij aan de Paardestraat gebouwd. De grachten slibden geleidelijk dicht en de buitenwal werd afgevlakt door grondbewerking en weersinvloeden. De vruchtbare, drassige bodem was voor de stadsbewoners bij uitstek geschikt om te tuinieren. Dat wisten ook de diverse kloosterorden, die vanaf het midden van de negentiende eeuw buiten de wallen nuts- en siertuinen gingen aanleggen. In het schootsveld van Sittard zijn al deze verschillende perioden terug te vinden. Onderstaand zijn per gebied de specifieke kwaliteiten verwoord.

²⁴ Zie voor nadere uitleg over het zicht- en schootsveld: BAAC 04.074 [2004], 10-12.

Het schootsveld tussen de Brandstraat en de Paardestraat

Ondanks grootschalige ingrepen in de twintigste eeuw heeft dit gebied een open karakter. Dat is mede te danken aan het feit dat een gedeelte van de twintigste eeuwse bebouwing inmiddels weer is gesloopt en de openheid is hersteld. Anders dan het schootsveld tussen de Paardestraat en de Putstraat, waar de kleinschalige radiale perceelstructuur nog aanwezig is, zijn de contouren van het middeleeuwse grachtenstelsel verdwenen. Karakteristiek in het open gebied is de beleevingswaarde van achterkantsituaties: de achterkant of buitenzijde van de kleinschalige binnenstad, de achterkant van de bebouwing aan de uitvalswegen Paardestraat en Brandstraat. Ook is het vrije uitzicht op de binnenstad goed beleefbaar vanuit de open ruimte, vanaf de Haspelsestraat en vanaf bepaalde plekken aan de Odasingel. Er zijn duidelijke zicht- en referentiepunten op de binnenstad, vooral vanaf de kruispunten van de singels met de historische uitvalswegen. De waarde ligt vooral in de openheid.

De Paardestraat, één van de historische uitvalswegen van de stad, is een waardevol structurelement door de (gedeeltelijk) eenzijdige bebouwing met historische relictten als de boerderij en de Molenbeek. De historische paden en doorkijkjes richting volkstuinen zijn markant. De stadsboerderij met voormalige watermolen aan de Paardestraat ligt nagenoeg exact op de middeleeuwse contour: op het snijvlak van gracht en schootsveld. De bouw van dit complex in het begin van de negentiende eeuw, het eerste stenen gebouw in de defensieve zone, benadrukt de primaire agrarische functie het schootsveld nadat het gebied zijn militaire betekenis definitief had verloren. De fruitboomgaard achter de boerderij is recent opnieuw aangeplant. Een gedeelte van het schootsveld werd in de 19^e eeuw ingericht als kloostertuin van de Urselinen. De ommuurde kloostertuin vormt evenals de vlakbij gelegen voormalige kerkhofkapel een bijzonder religieus relict.

Het schootsveld tussen de Paardestraat en de Putstraat (volkstuinen)

Dit schootsveld is het meest gave deel van de schootsvelden. Met gaafheid is hier een nagenoeg compleet tijdsbeeld bedoeld, in dit geval de situatie circa 1800. Kernkwaliteit van het deelgebied is het groene karakter en de kleinschalige beslotenheid. De huidige toestand gaat vrijwel één op één terug naar de vroeg negentiende-eeuwse situatie. Nadat de rol van Sittard als vestingstad was uitgespeeld, kreeg het agrarische gebruik van grachten en schootsvelden een permanent karakter. De huidige volkstuinen in het gebied dateren van kort na 1800. De perceelgrenzen in het gebied bleven gedurende tweehonderd jaar nagenoeg ongewijzigd. De grachten waren al lang dichtgeslibd en door grondbewerking geëgaliseerd. Gaandeweg zijn ook de afwateringssloten als restanten van het grachtenstelsel verdwenen. Wat wel bewaard bleef zijn de contouren in het landschap. Deze contouren worden geaccentueerd door een heggenlandschap. Aan de zuidoostelijke voet van de wal ligt fort Sanderbout, het enig over gebleven fort van Sittard. Dit fort is gespaard gebleven omdat op het bolwerk sinds het begin van de achttiende eeuw de Joodse begraafplaats was gepositioneerd.²⁵

²⁵ Keyzers & Jonkergouw [1998], 106. Ook in het Gelderse vestingstadje Groenlo, waar de Joodse begraafplaats sinds 1796 gevestigd is op de zogenoemde *Hoge Kanonswal*. De kanonswal bleef om dezelfde reden bewaard als Fort Sanderbout in Sittard.

Van het fort zijn slechts de noordelijke kazemat met twee schietgaten en de bom-vrije gang nog aanwezig. Sanderbout is één van de weinige overblijfselen van de toepassing van het Oud-Italiaanse vestingsstelsel in Nederland. De stadswal heeft een bijzondere waarde als verzamelement met uniek uitzicht op het schootveld. Omgekeerd is het vrije uitzicht op de binnenstad goed beleefbaar vanaf de President Kennedyingel. Er zijn duidelijke zicht- en referentiepunten op de binnenstad. De laat twintigste-eeuwse uitbreidingen aan de Kennedyingel ter hoogte van de uitvalswegen (Residentie de Putpoort en de Kennedyflat met parkeerterreinen) vormen een aantasting van de rand.

Schootveld tussen de Putstraat en de Rosmolenstraat

De ruimtelijke karakteristiek van dit gebied ligt in het verlengde van de volkstui-nen. De Putstraat vormt de doorsnijding van beide deelgebieden. De kernkwalitei-ten zijn de gedeeltelijk kleinschalige openheid en het groene karakter. De buiten-rand is voor een deel verstedelijkt. De verdichting van de Putstraat in de negen-tiende eeuw vond met name aan de noordkant plaats. Kort voor 1900 werd ook de aanzet gevormd voor lintbebouwing langs de zuidzijde. In 1893 werd Villa Maria gebouwd. Het pand is nu vrijstaand gesitueerd in de grotendeels gesloten straat-wand. In de oorspronkelijke siertuin aan de achterzijde is een parkeerterrein gerealiseerd.²⁶

De kern van dit gebied wordt gevormd door de voormalige tuin met begraafplaats van het klooster van de liefdezusters van het Kostbaar Bloed (Agnetenberg) uit 1857. De huidige tuin is slechts een fragment van een grote aanleg rondom een agrarisch bedrijf, dat tot in de jaren zestig nog vrijwel intact was. Al vóór 1800 bevond zich een door water omgeven sier- en nutstuin op deze plek, hetzij iets meer in zuidelijke richting. Deze tuin behoorde toe aan de zusters Dominicanes-sen, die tot 1801 de Agnetenberg bevolkten. Delen van de oude tuin zijn in de tuin uit 1857 geïntegreerd. Aan de buitenrand van het gebied heeft in de twintigste eeuw verdichting plaatsgevonden: langs de Engelenkampstraat vanaf de jaren twintig en langs de Leyenbroekerweg vanaf de jaren zestig. De rij arbeiderswonin-gen langs de Engelenkampstraat op de hoek met de Leyenbroekerweg kwam in de jaren twintig tot stand. Datzelfde geldt voor het voormalige schoolgebouw (ULO, Land van Gulik) dat in 1921 door de zusters van de Agnetenberg werd gebouwd. De portiekflat aan de Rosmolenstraat is een goed voorbeeld van de eerste vormen van gestapeld wonen uit de jaren vijftig: flats van vier woonlagen, waarin de wo-ningen zijn ontsloten door een afgesloten portiek.

Schootveld tussen het Tempelplein en de Brandstraat

Van de oude verdedigingsgordel om de binnenstad is dit gebied het meest ver-dicht en verstedelijkt. De eerste bebouwing in het gebied verrees kort na 1900: op de hoek van de tegenwoordige Engelenkampstraat en de Parklaan werd het Bis-schoppelijk college gebouwd. De ontwikkeling van de Engelenkampstraat kwam in de jaren twintig op gang. Daarvan getuigt de fraaie rij expressionistische pan-den tussen de Wieër en het Tempelplein en de uitbreiding van het college in 1925

²⁶ Villa Maria, 1893, in eclectische stijl, rijksbeschermd monument nummer 521645.

Aan de overzijde liggen onder meer het postkantoor in een zakelijk-expressionistische stijl uit 1934-1935 en de hieraan gerelateerde bioscoop 'Forum' uit 1929. De ruimtelijke samenhang tussen de vroeg twintigste-eeuwse bebouwing rondom de Engelenkampstraat en de Parklaan is de kernkwaliteit van dit deel van de schootsvelden.

Tot ver in de twintigste eeuw bleef de met bomen beplante stadswal met daarachter de natte gracht als onderdeel van het zeventiende-eeuwse inundatiesysteem voor een belangrijk deel intact. De stedenbouwkundige structuur heeft zich in het verdere verloop van de twintigste eeuw op een dusdanige wijze ontwikkeld dat van de oude vestinggordel niets bewaard bleef. Onder invloed van cityvorming is het gebied vanaf de jaren zestig getransformeerd tot een kernwinkelgebied. Grootschalige winkelcomplexen uit de jaren zeventig en tachtig domineren het beeld. Het betreft o.a. de Hema (1972), het winkelcentrum Den Tempel (1974) en het in 1988 tussen de 'Sjief Baan' en de Walstraat gebouwde ABC-complex. De oude wal en de restanten van de oude gracht net buiten de omwalling zijn bij de bouw van het ABC-complex en de uitbreiding van de woonzone verdwenen. De hogere ligging van de wal ten opzichte van de stad is afgevlakt. In tegenstelling tot de fijnmazige structuur van de binnenstad wordt deze bebouwing gekenmerkt door massaliteit. Wel volgt de Walstraat nog de gebogen contour van voormalige wal. Vrijwel alle bebouwing rondom de Walstraat dateert uit de jaren tachtig. Een uitzondering hierop vormt de winkel en woning op het adres Walstraat 4 (met geveltekst 'Oppe Wal'). Hete pand dateert uit de jaren zestig en getuigt van een bijzondere ontwerp, waarin de zogenaamde 'Shake Hands' bouwstijl is te herkennen. Het is vanwege zijn gaafheid een toonbeeld van Wederopbouwarchitectuur.

De uitvalswegen

Het open veld buiten de omwalling van de stad, het schootsveld, werd van oudsher doorsneden door drie uitvalswegen. De belangrijkste verkeersader voor Sittard was de oost-westroute die Vlaanderen en het Rijkgebied met elkaar verbond. De eerste bebouwing aan de uitvalswegen ontstond dan ook langs deze oost-west verbinding.

Paardestraat

De Paardestraat, is één van de historische uitvalswegen van de stad. Zoals reeds eerder vermeld werd, nadat het schootsveld de defensieve functie had verloren, begin 19e eeuw aan de rand van de voormalige gracht en schootsveld de stadsboerderij en voormalige watermolen "Hochstenbach" gebouwd. De eerste bebouwing hiervan concentreerde zich langs de Paardestraat en Molenbeek, die hier niet meer is overkluisd. In 1924 werd op het voormalige fort 'Picard' naar ontwerp van architect Jac Beurskens het "Huys Op 't Fort" gebouwd. De huidige woningen aan het buiten de wal gelegen deel van de Paardenstraat dateren voor het grootste deel uit de periode tussen 1900 en de Tweede Wereldoorlog. Tussen de verschillende bouwblokken van de oostelijke straatwand zijn de historische paden en doorkijkjes naar de achterliggende schootsvelden bewaard gebleven.

Putstraat

Aan de oostzijde was de Kolleberg als natuurlijke barrière aanwezig waardoor aan deze zijde slechts beperkt bebouwing ontstond. Aan het eind van de 19e eeuw beperkte de bebouwing aan het buiten de wal gelegen deel van de Putstraat zich hoofdzakelijk tot enkele woningen aan de noordzijde van de straat. Eind 19e en begin 20e eeuw werden ook woningen aan de zuidzijde van de straat gebouwd en verdichtte deze bebouwing zich geleidelijk.

Voorstad, Brandstraat Steenweg en Stationsdwarsstraat

De belangrijkste bebouwing van de uitvalswegen vond echter in westelijke richting plaats. Dit werd met name veroorzaakt doordat hier geen natuurlijke barrière aanwezig was zoals bij de Putstraat. Zeker na de aanleg van het spoor en de Rijksweg in de 19e eeuw was het logisch dat de stad in deze richting zou groeien.

Er was echter al vroeg sprake van een bebouwingscluster aan de westelijke uitvalsweg, welke was gelegen aan de westzijde van de Geleenbeek. Deze bebouwingscluster werd de Voorstad genoemd. In 1666 woonde in de Voorstad 57 gezinnen. In 1723 waren dit er 64. Vaak woonden er meerdere gezinnen in een huis. Rond 1800 stonden er in de Voorstad 56 huizen.

Nadat de defensieve functie van de schootsvelden was vervallen groeiden de stad en Voorstad in de negentiende eeuw naar elkaar toe. Er ontstond een aaneengesloten bebouwingslint langs de route die nu Brandstraat wordt genoemd.

Door de aanleg van de nieuwe Rijksweg Maastricht-Nijmegen in 1844 en de bouw van het spoorwegstation langs de lijn Maastricht-Venlo in 1865 kwam de ontwikkeling van dit deel van Sittard in een stroomversnelling.²⁷ De oorspronkelijke uitvalsweg verliep via de Brandstraat, Voorstad, Steenweg en de Stationsdwarsstraat in noordwestelijke richting naar Limbricht. Na de aanleg van de spoorlijn Maastricht-Venlo, werd deze oude verbindingroute doorsneden. De huidige Stationsweg²⁸ werd opgewaardeerd en vormde vanaf dat moment de verbinding tussen het station en de binnenstad. In 1896 was er sprake van 205 huizen in het gebied. In de negentiende en twintigste eeuw vond verdere verdichting van dit lint plaats.

Het bebouwingslint aan route Brandstraat, Voorstad, Steenweg en Stationsdwarsstraat bestaat voornamelijk uit bebouwing uit het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw. In de jaren '30 en '60 van de vorige eeuw heeft verdere verdichting en vernieuwing plaatsgevonden. Ook zijn in de jaren '80 enkele grootschalige appartementencomplexen gerealiseerd, welke voor wat betreft schaal en stedenbouwkundige korrel niet passen binnen de straatwanden. Desondanks is het negentiende en begin twintigste eeuwse ensemble van woonhuizen en winkelwoonhuizen in deze voormalige uitvalsweg grotendeels gaaf bewaard gebleven en is er sprake van cultuurhistorische waarden. Om deze waarden niet verloren te laten gaan is besloten om het gebied aan te wijzen tot gemeentelijk beschermd stadsgezicht.

²⁷ Van Luyn [onged], RAAP976 [2004], 26-27 en BAAC 04.074 [2004], 8-9.

²⁸ De Stationstraat vormde voor de aanleg van het station een aftakking in westelijk richting van de uitvalsweg naar Limbricht.

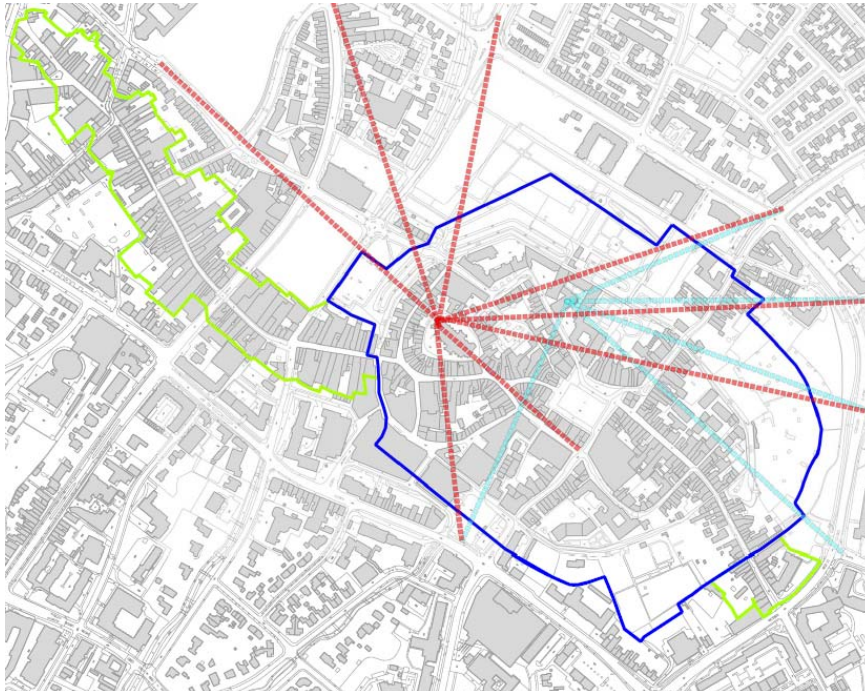

Overige elementen in het gebied:

De Molenbeek en de Geleenbeek zijn belangrijke cultuurhistorische dragers van het gebied. De Geleenbeek, die ten westen van de oude binnenstad loopt, is slechts over een klein gedeelte overkluist. De Molenbeek is alleen ten zuiden en noorden van de oude binnenstad niet overkluist. In het gebied ten zuiden van de Engelenkampstraat stromen beide beken langs de Parklaan en Kastanjelaan. Dit gebied kenmerkt zich over het algemeen door vooroorlogse woonhuizen op ruime verkaveling. In het oostelijke deel van dit gebied zijn enkele grotere gebouwen waaronder het stadhuis en appartementencomplexen aanwezig.

Na de aanleg van de Rijksweg in 1844 ontstond aan weerszijde van de weg veelal statige bebouwing, die voor een groot deel dateert uit omstreeks 1900. Een gedeelte van deze bebouwing heeft inmiddels plaatsgemaakt voor nieuwe vaak grootschalige complexen. De Wilhelminastraat vormt een prachtige laan met veel beeldbepalende bebouwing uit de jaren dertig. Ook aan de Walramstraat is, weliswaar in meer aangesloten vorm, bebouwing uit de jaren dertig te vinden. Hier ligt ook het Frans Klooster, dat in de periode 1905-1933 werd gebouwd, maar uitgroeide tot een regio-ziekenhuis. Het ziekenhuis is inmiddels gesloopt. Het Franse Klooster is aangewezen tot gemeentelijk monument. Het klooster is opgetrokken in traditionele bouwstijl met neorenaissance elementen (hoofdgebouw en vleugels) en traditionalisme (kapel en mortuarium).

De begrenzing van het rijksbeschermd stadsgezicht (blauw) en de begrenzing van het (nog aan te wijzen) gemeentelijk beschermd gezicht (groen) en belangrijkste zichtlijnen (stippellijnen)

Het historische stratenpatroon met uitvalswegen (bruin), de historische omwalling (rood-bruin) en waterlopen (blauw)

Cultuurhistorisch waarden

Algemeen

De binnenstad en een gedeelte van de schootsvelden zijn aangewezen tot rijksbeschermd gezicht. De begrenzing van dit beschermde gezicht is op de cultuurhistorische waardenkaart aangegeven. Om de verschillende waarden van dit beschermde gezicht in beeld te brengen heeft een inventarisatie plaatsgevonden, zijn de belangrijkste waarden onderstaand benoemd en aangegeven op een cultuurhistorische waardenkaarten, waarvan per thema een fragment op de linker bladzijden is afgedrukt en die bovendien als bijlage aan dit rapport zijn toegevoegd.

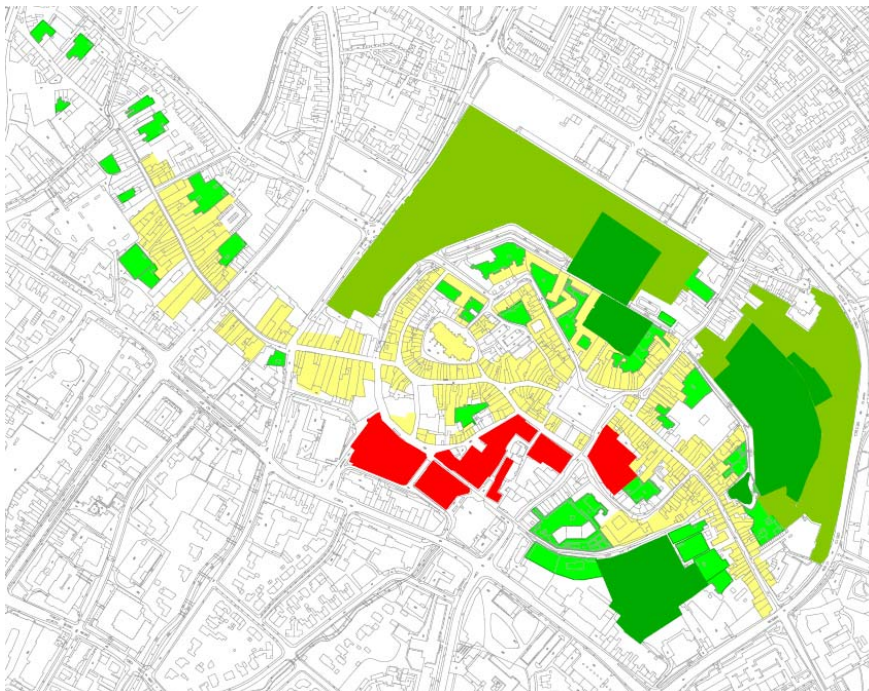
Behoudens de binnenstad hebben ook de oude invalswegen van de binnenstad een hoge cultuurhistorische waarde. De gemeente wil de belangrijkste historische invalsweg vanuit het westen (Brandstraat, Voorstad, Steenweg, Stationsstraat en Stationsdwarsstraat) aanwijzen tot gemeentelijk beschermd gezicht. Daarmee wordt beoogd om historische ruimtelijke structuur te beschermen. De begrenzing hiervan is op de cultuurhistorische waardenkaart aangegeven.

Zichtlijnen

De *skyline* van Sittard wordt gekenmerkt door de torenspitsen van Petruskerk en de Basiliek. Uitzicht op deze torenspitsen versterkt de oriëntatie in de binnenstad. De belangrijkste zichtlijnen (vanuit met name de verschillende invalswegen uit het noorden) zijn op nevenstaande kaart aangegeven. Bij het opstellen van het bestemmingsplan dienen deze zichtlijnen te worden gerespecteerd en moet worden voorkomen dat in de skyline van de binnenstad hoge bebouwing kan worden opgericht. Behoudens de zichtlijnen op de skyline is ook het uitzicht van de wal op de schootsvelden en omgekeerd van de schootsvelden op de wal van belang. Door het herinrichten van de schootsvelden wordt dit uitzicht zoveel mogelijk gerespecteerd en in ere hersteld.

Straten, Markt en voormalige verdedigingswerken

De gebogen en organische structuur van het stratenpatroon van de binnenstad, met centraal de Markt vormt een belangrijke cultuurhistorische kwaliteit. De straten en het plein in het stadshart van Sittard onderstrepen het historisch karakter van het centrum. Dat geldt eveneens voor de historische uitvalwegen. Ook de (verdedigings)wal (rijksmonument) vormt samen met de restanten van fort Sanderbout en de nog aanwezige openruimte van de voormalige schootsvelden een belangrijk historische structuur in het gebied. De wal, die de historische binnenstad omringd, is voor het grootste deel nog intact. Alleen het zuidwestelijke deel van de wal is met de grootschalige inbreidingen in dit stadsdeel verloren gegaan. Het is wenselijk om bij toekomstige ontwikkeling in deze omgeving de wal en andere historische structuren terug te brengen. Ook de nog aanwezig openruimte ter plaatse van de voormalige schootsvelden vormt een belangrijke historische kwaliteit. Het (waar mogelijk) terugbrengen van grachten of water in deze gebieden zal de belevingswaarde van de historische verdedigingswerken versterken. Voor de (her)inrichting van de schootsvelden wordt een visie ontwikkeld welke als toetsingskader geldt. Voor de openbare ruimte in de binnenstad geldt het Masterplan van Okra (2010) als het toetsingskader voor planvorming.

De middeleeuwse perceelindeling (geel) is voor een deel van de stad nog herkenbaar. In de stad is nog een groot aantal groen plekken onbebouwd gebleven (groen). In het zuidwestelijke deel van de binnenstad is de fijnmazige stedenbouwkundige structuur verstoord (rood)

Overzicht van rijksmonumenten (blauw), gemeentelijke monumenten (groen) en beeldbepalende panden (paars) Ook zijn de bestaande kappen ingetekend

Perceelindeling en open ruimten

In een groot deel van de binnenstad maar ook van de uitvalsweg in westelijke richting is de middeleeuwse indeling van percelen, zoals deze voorkwam op de eerste kadastrale minuutkaart, nog aanwezig of herkenbaar. Deze perceelindeling vindt zijn vertaling in de breedte van historische gevelwanden. Het is wenselijk om de historische perceelindelingen zoveel mogelijk te respecteren. Ook zijn in de historische binnenstad een groot aantal plekken onbebouwd gebleven. Enkele hiervan hebben een groen karakter. Het is mede op de leefbaarheid van de binnenstad wenselijk om deze open plekken waar mogelijk onbebouwd te laten en te voorzien van beplanting (groene longen).

Stedenbouwkundige korrel

Het huidige beeld van de binnenstad wordt met name bepaald door een aantal grotere religieuze gebouwen, waaronder de vele kerken, kapellen en kloosters, die de stad rijk is. De straten in de historische kern van Sittard zijn daarnaast opgebouwd uit vele woonhuizen vaak met een winkelfunctie op de begane grond. Deze woon- en winkelgebieden hebben een fijnmazige stedenbouwkundige korrel die zijn basis vindt in de middeleeuwse oorsprong van de stad. Belangrijk en van ruimtelijk historische waarde hierbij zijn de perceelbreedte, de goothoogte, de nokhoogte en de dakrichting. Waar nog aanwezig dient deze fijnmazige ruimtelijk historische structuur behouden te blijven. Alleen in het zuidwestelijke deel van de binnenstad is deze fijnmazige ruimtelijke structuur verstoord onder invloed van cityvorming en grootschalige winkelcomplexen. Deze verstoringen van de ruimtelijke structuur zijn op de waardenkaart aangegeven. Het verdient voorkeur om bij ontwikkelingen in dit stadsdeel de fijnmazige structuur en historische stedenbouwkundige korrel te herstellen.

Monumenten en cultuurhistorisch beeldbepalende gebouwen.

Een groot aantal panden in de binnenstad, aan de uitvalswegen van de binnenstad en in het overige deel van het gebied zijn aangewezen tot monument. Deze objecten zijn van algemeen belang is wegens de schoonheid, de betekenis voor de wetenschap of de cultuurhistorische waarde. Daarbij dient onderscheidt te worden gemaakt tussen rijksmonumenten die van nationaal belang zijn en zijn aangewezen op grond van de Monumentenwet 1988 en gemeentelijke monumenten, welke door de zijn aangewezen op grond van plaatselijke Erfgoedverordening. Deze gemeentelijke monumenten zijn weliswaar niet van rijksbelang maar wel van belang als uiting van de plaatselijk bouwtrant en historie. In bijlagen A en B zijn de lijsten van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten die zijn gelegen in het plangebied opgenomen.

Behoudens de op grond van Monumentenwet en Erfgoedverordening aangewezen monumenten zijn er ook andere gebouwen die van cultuurhistorisch belang zijn. Het betreft objecten, die niet in aanmerking komen voor aanwijzing tot gemeentelijk monument, maar waarvan het straatbeeld zowel op zichzelf als in zijn ruimtelijke context markante (bouw)historische kenmerken vertoont en vaak een belangrijk onderdeel vormt van de historisch gegroeide structuur.

Huidige bebouwing met daarover heen geprojecteerd de bebouwing in 1842 (donkerrood) en 1880 (licht blauw). Deze kaart vormt vooralsnog een indicatieve kaart van bouwhistorische waarden.

Overzicht van historische waardevolle gevelwanden (lichtblauw) en historische waardevolle rooilijnen (donker gestippeld en lichtblauw)

Deze cultuurhistorische beeldbepalende panden dragen evenals rijks- en gemeentelijke monumenten bij aan de beleving en identiteit van de gebouwde omgeving. Het is dan ook wenselijk om deze cultuurhistorische beeldbepalende panden in het bestemmingplan een bescherming te geven, zodat de ruimtelijke historische aspecten van deze waardevolle objecten bewaard blijven.

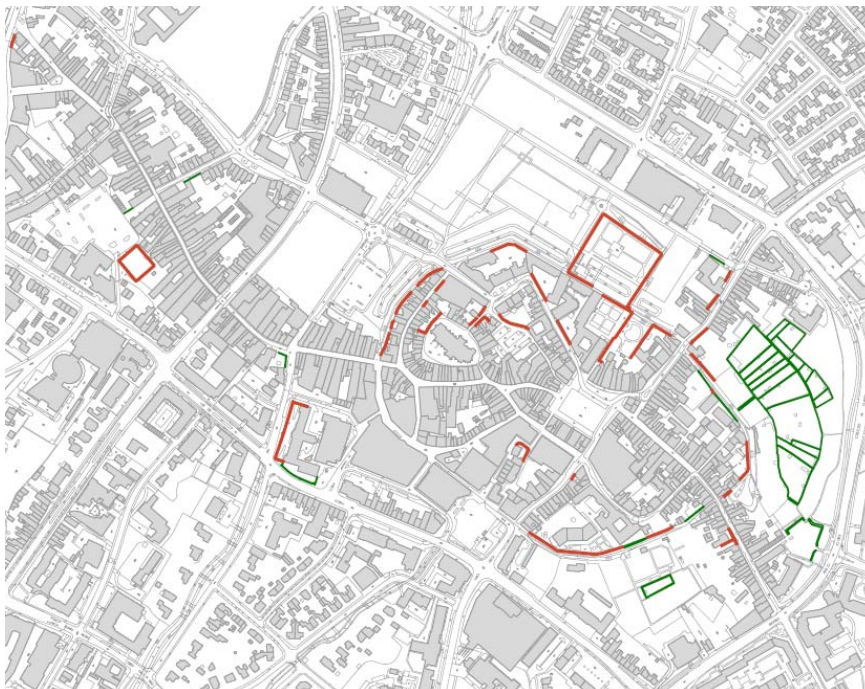
In bijlage C is een overzicht en zijn beschrijvingen van cultuurhistorisch beeldbepalende panden in het plangebied opgenomen. Ook is aangegeven waarom de beeldbepalende panden van cultuurhistorische betekenis zijn en zijn er richtlijnen geformuleerd tot behoud en versterking van deze waarden. De beeldbepalende panden zijn eveneens op de cultuurhistorische waardenkaart aangeduid.

Middeleeuwse bebouwing en bouwhistorische waarden

Vele van de aanwezige bebouwing is van middeleeuwse oorsprong en bezit achter de vaak 19^e of begin 20^e eeuwse voorgevel een middeleeuwse kern met kelders, middeleeuws muurwerk en historische balk- en kapconstructies, welke van zeer hoge bouwhistorische waarden zijn. Over grote delen van de binnenstad is op (bouw)historisch gebied nog weinig bekend. Deze onwetendheid kan, met name bij panden zonder monumentenstatus leiden tot verlies aan (onbekende) historische waarden. De gemeente wil door inzet van bouwhistorisch onderzoek de kennis over de geschiedenis vergroten en voorkomen dat er onbedoeld belangrijke zaken in de container verdwijnen. Om gericht en efficiënt bouwhistorisch onderzoek in te zetten is het belangrijk om een beeld te hebben van waar in de stad de belangrijkste (bouw)historische waarden zijn of verwacht kunnen worden. Om een beeld hiervan te krijgen zal nog een stadskernonderzoek worden verricht waarbij op basis van vergelijking van historisch en hedendaags kaartmateriaal alsmede inventarisatie van uiterlijke kenmerken van de panden in de binnenstad (o.a. zijgevels, de kapvorm en gevelankers die iets verraden over de constructie van het pand), zal worden bepaald op welke plaatsen mogelijk nog middeleeuwse bebouwing aanwezig is. Aan de hand hiervan zal een bouwhistorische verwachtingskaart worden opgesteld. Bij ingrepen aan deze panden met bouwhistorische verwachting dient voorafgaande aan de planvorming een bouwhistorisch onderzoek te worden verricht. Zolang er geen bouwhistorische verwachtingskaart voorhanden is, zal de eerste kadastrale minuutkaart (1842) als verwachtingskaart worden gehanteerd.

Historische rooilijnen en gevelwanden

Het huidige gevelbeeld van de binnenstad en westelijke invalsweg van de stad wordt met name bepaald door negentiende en begin twintigste eeuwse gevels. De parcellering van de middeleeuwse stad is herkenbaar in de gevelbreedte. De compositie van de gevels is veelal opgebouwd volgens de zogenaamde “Gulde snede”. Dit is een reeks van historische maatverhouding. Ook is er sprake van een afwisselend beeld van kop- en lijstgevels. In de winkelstraten is de compositie van de gevels door het aanbrengen van winkelpuizen vaak verstoord. Het is wenselijk om bij wijziging van de winkelpuizen de compositie van de gevel (met moderne materialen) te herstellen. Veel panden zijn voorzien van decoratief pleisterwerk en gepleisterde ornamenten. Daarbij is ook het historische materiaal en kleurgebruik van belang.

Monumentale en ruimtebepalende muren en hekwerken (blauw) en hagen (groen) bepalen mede de historische belevingswaarde van het gebied.

Overzicht van monumentale en waardevolle groenstructuren en monumentale of beeldbepalende hagen.

Op enkele plaatsen zijn vooroorlogse (jaren dertig) en naoorlogse (wederopbouw) inbreiding die net als de negentiende en begin twintigste eeuwse panden van architectonische kwaliteit zijn en bijdragen aan het straatbeeld. Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn de historisch waardevolle gevelwanden (die tevens zijn gelegen in de historische rooilijn) aangegeven. Daarnaast zijn de gevelwanden aangegeven waar de historische rooilijn nog intact is, maar waar echter geen sprake is van een waardevolle gevelwand. Bij vervanging van bebouwing van deze gevelwanden is het wenselijk om de historische gevelbreedte en composities op moderne wijze te reconstrueren, zodat daarmee het historische beeld en samenhang wordt versterkt.

Historische afscheidingen

De historische verdedigingswal is aan een zijde voorzien van muren en hagen, die de kloostertuinen en particuliere tuinen afschermen van de wal. Een aantal van deze monumentale muren dateren uit de achttiende en negentiende eeuw en dragen in belangrijke mate bij aan de historisch ruimtelijke beleving van de vestingswal rondom de stad. Dat geldt ook voor de aldaar aanwezige hagen, die weliswaar niet monumentaal zijn, maar het historische beeld versterken. Hagen vormen ook een belangrijk element in de het volkstuinencomplex van de schootsvelden tussen Paardestraat en de Putstraat. De hagen markeren hier de perceelindeling. Deze perceelindeling geeft de situatie van omstreeks 1800 weer, waarin het verloop van de voormalige grachten nog herkenbaar is. Ook in de binnenstad en het overige deel van gebied komen historische muren, hekwerken en afscheidingen voor die belangrijk zijn voor het historische beeld. Deze afscheidingen en hagen zijn op de waardenkaart aangegeven.

Monumentaal en beeldbepalend groen en bomen

De schootsvelden vormen in het stedelijk gebied een belangrijke schakel in de historische beleving van de stad, het groen en ecologisch netwerk. Via de beide beeklopen dringen landschap en ecologie door tot diep in de historische binnenstad. Om dit te versterken wordt het water in de beken weer zichtbaar gemaakt en wordt het water in de schootsvelden teruggebracht. Van de schootsvelden tussen de Brandstraat en Paardestraat is met name het groene en open karakter en de gracht van belang. Behoudens de ommuurde Urselinentuin en de sacraments- en kerkhofkapel van de paters Jezuïeten zijn hier verder nauwelijks cultuurhistorische relictten bewaard gebleven. De voormalige Urselinentuin werd in 1993 omgevormd tot stadstuin. Een aantal historische elementen zijn behouden en geaccentueerd zoals een deel van de paden, hoogteverschillen en bomen. De Urselinentuin is op de waardenkaart aangegeven als historisch waardevolle groenstructuur. De historische waarde van het volkstuinencomplex dat is gelegen in het schootsveld tussen de Paardestraat en de Putstraat is reeds meerder malen aan de orde gesteld. Ook dit gebied is op de waardenkaart aangeduid als historisch waardevolle groenstructuur. Het toenemend aantal bouwwerkjes met een wisselende materialisering en het verschillend gebruik geven een steeds rommeliger beeld. Om de cultuurhistorische kwaliteit van dit gebied te versterken is het wenselijk om deze ongewenste bouwwerken te saneren. Behoudens de volkstuinen is ook de voormalige Joodse begraafplaats als waardevol groen aangemerkt. Dit groen is gelegen

Overzicht van monumentale en beeldbepalende bomen.

Overzicht van de totale cultuurhistorische waardenkaart, die op groter formaat als bijlage is toegevoegd.

aan de Pullestraat en boven op Fort Sanderbout. Van 1678 tot 1869 was het een Joodse begraafplaats. De stoffelijke resten en grafstenen zijn midden vorige eeuw overgebracht naar andere begraafplaatsen binnen de gemeente. In de schootsvelden is tot slot de kloostertuin van het Agenetenklooster van cultuurhistorisch belang en aangeduid als historisch waardevolle groenstructuur. Het klooster had oorspronkelijk aan twee zijden van de wal een tuin die met een onderdoorgang met elkaar verbonden waren. De tuin binnen de wal is thans voor een groot deel bebouwd. De andere tuin ligt in de schootsvelden, met centraal hierin een kerkhof. De onderdoorgang bestaat nog steeds en is eveneens van waarde.

Binnen de wal onderscheiden we een aantal waardevolle groenstructuren, welke op de waardenkaart zijn aangegeven. De belangrijkste openbare groenplekken in de binnenstad zijn de Cour Solanus en de Jardin d'Isabelle. Het Cour Solanus was een tuin die deel uitmaakte van het Aloysiuscollege, een onderdeel van het Dominicanerklooster. De Jardin d'Isabelle was oorspronkelijk een particuliere tuin. Schrijver Charles Beltjens droeg hier in zijn jeugdjaren verzen voor aan Isabelle. De tuin raakte in verval en kreeg na herinrichting in 1995 een openbaar karakter. In tuin bevindt zich het Charles Beltjens monument. Alhoewel reeds eerder vermeld zijn binnen de wal ook een groot aantal niet openbare binnentuinen van belang. Niet openbare groene plekken zijn onder andere de binnentuinen van het Mariapark, het Dominicanerklooster, de tuin van de pastorie aan het Kerkplein. Daarnaast zijn er nog een aantal andere particuliere groene plekken die mede vanuit de leefbaarheid van de binnenstad behoudenswaardig zijn.

In en rondom de historische binnenstad komen zowel solitaire bomen en boomclusters voor die van cultuurhistorische en/of beeldbepalende waarden zijn. Deze bomen, die op de cultuurhistorische waardenkaart zijn aangegeven, zijn belangrijk voor de herkenbaarheid en oriëntatie, het leefklimaat en de belevingswaarde. De historische stadswallen, die voor driekwart rond de stad intact zijn, zijn beplant met knotlindes. Ook de dubbele bomenrij tussen de Odasingel en volkstuinten vormen een belangrijke groenstructuur. De Wilheminastraat en Jubileumstraat zijn voorzien van een monumentale laanbeplanting. Daarnaast is de bomencluster op de splitsing van de Stationstraat met de Stationdwarsstraat vermeldenswaardig. Dat geldt ook voor de bomen op de ommuurde begraafplaats van de Hervormde Gemeente, die dateert uit 1611 en is gelegen achter de bebouwing van de westelijke uitvalsweg in de richting van Limbricht. Daarnaast zijn verspreid over het plangebied een groot aantal solitaire bomen en of kleinere clusters aanwezig die monumentale of beeldbepalende waarden hebben en zijn aangegeven op de waardenkaart.

Bronnen

- BAAC 04.074 [2004] R. Gruben, K. Emmens en J. Willems, *Sittard schootsvelden plan Dobbelsteen. Cultuurhistorische Effectrapportage*. BAAC-rapport 04.074, 's-Hertogenbosch 2004.
- Keyzers & Jonker-gouw [1998] F.H. Keyzers en A.E.L. Jonker-gouw, 'Sittard', *Atlas van historische vestingwerken in Nederland, Limburg*, Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht 1998, 101-106.
- Kooiman [2005] M. Kooiman, 'Tussen reconstructie en transformatie. Strategie en succes in het post-militaire landschap', in: *Architectuur Lokaal* 49/06-2005
- MHL 181 [2000] R. Denessen, B. van Hellenberg Hubar en J. Jongeling, *De kerk in het midden laten. Kanttekeningen bij Zitterd Revisited. Cultuurhistorische Effectrapportage*. Rapport Monumentenhuis Limburg 181. Roermond 2000.
- MHL 627 [2004] R. Denessen en A. Göttgens, *Sittard schootsvelden plan Dobbelsteen*. Rapport Monumentenhuis Limburg 627. Roermond 2004.
- Monumenten [2003] R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Limburg*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zwolle/Zeist 2003.
- Notermans [2002] J. Notermans e.a. (red.), *Burchten en Versterkingen in de Euregio Maas-Rijn, een toeristische ontdekkingsreis*, Eupen 2002.
- Oremus [1990] J. Oremus, 'De bleekvelden langs de Agnetenwal', *Historisch jaarboek voor het land van Zwenitibold* XI (1990), 77-84.
- RAAP 976 [2004] B. Robberechts, *Zitterd Revisited, gemeente Sittard-Geleen; een inventariserend archeologisch onderzoek*. RAAP-rapport 976, 2004.
- Theunisse [2000] J. Theunisse, 'De totstandkoming van de Sittardse begraafplaats buiten de wal, 1839-1922', *Historisch jaarboek voor het land van Zwenitibold* XXI (2000), 87-96.
- Van Luyn [1993] P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt, een grensoverschrijdend verleden*, Sittard 1993.
- Van Luyn [onged] Typoscript van P.B.N. van Luyn, *De schootsvelden van Sittard*, ongedateerd
- Van Luyn [1996] P.B.N. van Luyn, 'De vestingwerken van Sittard', *Historisch jaarboek voor het land van Zwenitibold* XVII (1996), 39-55.
- VRM [2004] *Het post-militaire landschap 1.0. Een overzicht van linies en stellingen in Nederland*, VRM-DG Ruimte, Beek & Kooiman Cultuurhistorie, 2004.
- Willems & Steketee [2003] H. Willems en B. Steketee, *verboden Kringen. Vrije Schootsvelden en inundaties rond 's-Hertogenbosch in de 19e eeuw*, 's-Hertogenbosch 2003.
- Wieland [1989] J. Wieland e.a. (red.), *Kleine atlas voor de geschiedenis van beide Limburgen*, 2e druk, Leeuwarden/Maastricht 1989.

© 2013 | **Buro4 Monument en Ruimte**

Verveelvoudiging voor eigen gebruik of intern gebruik van de opdrachtgever is toegestaan. Bronvermelding is verplicht. Voor het overige mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op welke andere manier, voor doeleinden anders dan hierboven vermeld, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteurs.

Buro4 heeft met alle mogelijke zorg getracht de rechthebbenden ten aanzien van bestaand beeldmateriaal te achterhalen. Een ieder die van mening is rechten te kunnen doen op illustraties wordt verzocht zich met Buro4 in verbinding te stellen. Voor contactgegevens, zie www.buro4.nl.